

РОЗДУМИ ПРО ТЕОРІЮ І ПРАКТИКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ^{1*}

Карл Поппер

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА ТА ДЕМОКРАТІЯ: ЗВ'ЯЗОК?

Вільний ринок книг виник близько 530 року до Р.Х. в Афінах; це було місце, де на продаж виставляли рукописні книги у вигляді папірусних сувоїв. Першими пропозиціями були дві славетні епічні поеми Гомера: *Іліада* й *Одіссея*.

За свідченням Цицерона приблизно 500 років потому за копіювання гомерівських поем ми маємо дякувати Пісістрату – тирану Афін. Пісістрат був великим реформатором. Однією з його справ стало започаткування драматичних вистав, тобто заснування інституції, яку сьогодні ми називаємо театром. Можливо, навіть дуже ймовірно, саме він став першим видавцем Гомера: завіз письмові матеріали (єгипетський папірус) і купив багато освічених рабів, яким можна було диктувати Гомерові тексти. Пісістрат був заможною людиною, під час народних свят він організовував для афінян театральні вистави та інші культурні заходи. Згодом й інші афіняни – підприємці – також виконували роль видавців. Їх приваблювало те, що попит на твори

¹Раніше неопублікований текст лекції, прочитаної за запрошенням Hoffman Bank 9 червня 1988 року у Мюнхені. Версія іспанською мовою була опублікована у вересні 1990 у *La Nación*.

*Переклад виконаний за виданням: *Popper K. Reflections on the Theory and Practice of the Democratic State. The Lessons of this Century. With Two Talks on Freedom and the Democratic State.* London and New York: Routledge, 1977. P. 65–80.

Гомера в Афінах був невиситимим: усі вчилися читати за ними, усі читали Гомера. У неймовірно короткий проміжок часу його твори стали в Афінах і Біблією, і букварем. Невдовзі почали видаватися й інші книги. Ми маємо завжди пам'ятати, що без ринку книг видавництво неможливе. Те, що манускрипт (або, за наших часів, друкована книга) існує у бібліотеці, не може замінити ринкового попиту; а протягом тривалого часу (близько двох століть) Афіни залишалися єдиним місцем у Європі, де існував книжковий ринок. Можливо, першими містами, які наслідували цей приклад, були Коринф і Фіви.

Чимало поетів – і чимало рукописів – було, певна річ, і раніше. Однак література (що потребує інституції видавництва) змогла розвинутися лише в Афінах; лише там ми спостерігаємо розквіт письменників, істориків, політичних мислителів, філософів, науковців і математиків. Небагато хто з них, подібно Фукидиду, народився в Афінах. Але Афіни притягували їх непереборно.

Серед іноземних авторів, які приїжджали до Афін і видавали там свої книги, були науковець і філософ Анаксагор, а також лише трохи молодший за нього Геродот. Обидва прибули до Афін як політичні біженці з Малої Азії. Я не думаю, що Геродот писав свої довгі історії з наміром їх видати, проте саме це, безсумнівно, мав на меті Анаксагор, коли створював (значно коротшу) природничу історію. Та обидва вони ще не були певні у тому, як видавництво працюватиме на практиці, адже воно було запроваджене зовсім нещодавно; і ніхто в той час не міг передбачити, як зростатиме його важливість.

ВІД ПЕРШОЇ ВИДАНОЇ В ЄВРОПІ КНИГИ ДО РЕВОЛЮЦІЇ ГУТЕНБЕРГА

Культурне диво Афін п'ятого століття до Р.Х. значною мірою сталося, на мою думку, завдяки винаходу книжкового ринку. Цей винахід пояснює і афінську демократію.

Звісно, не можна точно довести, що вигнання з Афін тирана Гіппія і встановлення демократії було пов'язане з винаходом книжкового ринку, однак на користь цієї гіпотези існує багато доводів. Майстерність письма і читання (яка швидко розповсюдилась у місті); велика популярність Гомера і (без сумніву, внаслідок цього) інших видатних драматургів, художників та скульпторів; обговорення багатьох нових ідей і, взагалі, інтелектуальний підйом – усе це основоположні історичні факти, на які безсумнівно вплинув винахід книжкового ринку.

І навіть якщо припустити, що демократія утвердилася незалежно від цього, величезний успіх молодій афінській демократії у визвольних війнах проти незмірної Перської імперії напевне *не* був непов'язаний з цим усім. Зазначений успіх можна зрозуміти лише у світлі поєднання нової самосвідомості, виробленої афінянами через екстраординарні культурні й освітні досягнення, з їх унікальним смаком і захопленням красою й ясністю у мистецтві та поезії.

У будь-якому разі примітним є те, що винахід Гутенбергом друкування у п'ятнадцятому столітті й пробуджене ним величезне розширення книжкового ринку сприяло подібній до давньогрецької культурній революції, відомій під назвою гуманізму. Усі мистецтва розквітли, коли література Античності одержала нове життя. Народилося нове природознавство. А в Англії Реформація призвела до двох революцій – кривавої 1648–1649 рр. і мирної 1688 р., завдяки яким тамтешній парламент почав швидко еволюціонувати у напрямку демократії. У цьому випадку зв'язок видно ясніше.

УСПИХИ І ЗЛОЧИНИ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Афінське диво п'ятого століття до Р.Х. складалося з надзвичайних культурних, політичних і військових досягнень після запровадження книжкового ринку. Вони йшли пліч-о-пліч зі стрімким зростанням справді незрівнянної літератури, яка в майбутньому слугуватиме за модель для Європи. Серед визначних подій цього періоду – дві війни, що тривали приблизно по тридцять років кожна. У першій війні Афіни були зруйновані, але зрештою здобули перемогу. У другій зазнали нищівної поразки. Нижче подано коротку хронологію основних подій:

- 507 Встановлення демократії в Афінах.
- 493 Афіни озброюються; під керівництвом Фемістокла створено військовий флот.
- 490 Битва при Марафоні.
- 480 Афіни евакуйовані, а потім знищені персами. Увесь опір сконцентровано у флоті. Битва при Саламіні.
- 479 Битви при Платеях і Мікале. Іонійські греки, зіткнувшись з небезпекою у Малій Азії і на островах, звертаються до Афін за допомогою; це веде до створення Делоського союзу і до так званого

- афінського імперіалізму. Укріплення і відбудова Афін.
- 462 Початок «Доби Перикла»: Акрополь, храм Парфенона. Перша Пелопоннеська війна.
- 431 Початок Другої Пелопоннеської війни.
- 429 Чума в Афінах. Смерть Перикла. Посилення війни.
- 413 Катастрофа в Сицилії: знищення афінського флоту й армії.
- 411 Колапс афінської демократії.
- 404 Перемога Спарти над Афінами і встановлення антидемократичного, терористичного маріонеткового уряду, який за вісім місяців свого існування вбиває більше афінян, ніж загинуло за останні десять найкривавіших років війни.

Зазвичай історії Другої Пелопоннеської війни завершуються на цій події, тож легко собі уявити, що на цьому скінчилася і афінська демократія. Проте таке уявлення неправильне. Це не був кінець. Вже через вісім місяців у Піреї тридцять тиранів зазнали поразки від афінських демократів, і між Спартою та афінською демократією було укладено мир.

Однак афінська демократія припустилася жахливих помилок – не лише тактичних чи стратегічних прорахунків, а й злочинів проти людяності на кшталт знищення Делосу явно без будь-якого прямого приводу. Усе чоловіче населення острова було вбите, а всі жінки й діти продані у рабство. Поряд з цим жахливим злочином, що таке несправедливий вирок у суді над Сократом (політичний судовий процес, де обвинувачем виступав лідер партії)? Фуکیدд, який був командиром афінського війська, дає детальний звіт про події на Делосі й характеризує їх як цинічне та непробачне рішення, ухвалене більшістю, котра усвідомлювала, що робить, і мала б бути покарана за свій злочин. Сталося і багато інших подібних випадків.

Випадки такого роду не мають виправдання, але, на щастя, Фуکیدд говорить і про інші рішення. Наприклад, одного разу Мегілена повстала і порушила договір про союз з Афінами, внаслідок чого досить швидко їй було завдано поразки. Афіняни послали корабель з воєначальником, який віз наказ про знищення усього чоловічого населення. Проте наступного дня афінян охопили докори сумління. Фуکیدд описує скликання народних зборів, на яких Діодот закликав до помилування. Його підтримала дуже незначна більшість, однак невідкладно був споряджений другий корабель, команда якого гребла

без зупинки, день і ніч з такою силою, що встигла прибути вчасно, аби скасувати попередній наказ. «Так Метілена ледь-ледь врятувалася», – писав Фукідід.

ДЕМОКРАТІЯ НІКОЛИ НЕ БУЛА ПРАВЛІННЯМ НАРОДУ, НЕ МОЖЕ І НЕ МАЄ НИМ БУТИ

Ви, думаю, помітили, що демократія створює серйозні проблеми; так було від початку, і так триває дотепер. Найважливіші та найскладніші проблеми мають моральну природу.

Проте перше утруднення, котре завжди спричиняє непорозуміння, виявляється суто мовним. Буквально «демократія» означає «правління народу», тому багато хто гадає, що це розуміння терміну залишається важливим для теорії державних утворень, які сьогодні вважаються західними демократіями.

Греки вживали різні назви для різних форм державного адміністрування – залежно від того, чи вважали вони ті чи інші форми правління добрими або поганими, кращими або гіршими. Зрештою вони прийшли до п'яти іменувань державних устроїв відповідно до моральних якостей їх правителів. Це суттєво використав Платон у наступній схемі.

- 1 і 2 Монархія: правління однієї доброї людини; її спотворена форма – тиранія, тобто правління поганої людини.
- 3 і 4 Аристократія: правління кількох добрих людей; її спотворена форма – олігархія, тобто правління кількох не таких добрих.
- 5 Демократія: правління народу, багатьох, більшості.

У цьому випадку Платон вказував лише *одну* форму, яка є поганою остільки, оскільки серед більшості завжди багато поганих людей.

Дуже важливо спробувати з'ясувати основну проблематику цієї схеми. Можна побачити, що Платон починає з доволі наївного питання: «*Хто* має керувати державою? *Хто* має здійснювати правлінську владу?».

Це питання напевне могло бути поставлене у маленькій державі на кшталт Афін, де усі впливові особи добре знали одна одну. Та воно залишається коренем політичних дискусій дотепер. Маркс і Ленін, Муссоліні та Гітлер, як і найбільш демократичні політики, невтомно повертались – часто підсвідомо – до цієї занадто персоніфікованої проблеми. І коли вони пропонували загальні правила, то зазвичай у

відповідь на питання: «Хто має правити?». Відповідь Платона відома: «Правити мають найкращі». Це, вочевидь, моральна відповідь. Маркс і Енгельс відповідали: «Правити мають пролетарі» (а не капіталісти). Вони мають насправді правити державою, навіть через диктатуру! У цьому випадку моральність дещо прихована, але виглядало природним, що правити мають добрі пролетарі, а не погані капіталісти. Стосовно Гітлера і казати нічого. Він відповідав просто: «Я». Питання «Хто має правити?», як і попередники, він вважав фундаментальним.

Близько п'ятдесяти років тому я покінчив з цим питанням раз і назавжди. Насправді воно є помилкою, котра веде до фіктивних і вкрай скандальних рішень з огляду на моральні імперативи. З моєї точки зору, надзвичайно аморально вважати політичних опонентів за моральне зло (а свою партію за добро). Це призводить до ненависті, що завжди погано, а також до наголосу на владі, а не на її обмеженні.

Здавалось би, від початку нас цікавило порівняння різних форм правління, а не начебто добрих чи поганих осіб, класів, рас чи навіть релігій!

Тому я пропоную замінити Платонове питання «Хто має правити?» на зовсім інше: «Чи існують форми правління, які є морально неприйнятними?». І протилежне йому: «Чи існують форми правління, які дозволяють нам позбутися злого або просто некомпетентного і шкідливого уряду?».

Я волів би аргументувати, що, не будучи усвідомлюваними, саме ці питання є корінними для того, що ми називаємо нашими демократіями; і що вони суттєво відрізняються від питання Платона, чи має правити народ. Вони стосуються основи афінської демократії так само, як і основи наших сучасних західних демократій.

Ми, хто називає себе демократами, вважаємо диктатуру чи тиранію за щось морально зле – не важко стерпне, а морально нестерпне через відсутність підзвітності. Ми відчуваємо, що, просто мирячись з цим, вчиняємо неправильно. Проте ми не мусимо з цим миритися. Такого роду ситуація склалася у змовників у Німеччині 20 липня 1944 року. Вони спробували вирватися з жахливої пастки, в яку потрапили, демократично ухваливши у березні 1933 року «Закон про надзвичайні повноваження». Диктатура нав'язує ситуацію, за яку ми не несемо відповідальності, але зазвичай не в змозі змінити. Це людські нестерпна ситуація. Тому наш моральний обов'язок – робити усе можливе, аби упередити її настання.

Саме це ми намагаємося робити з так званими демократичними формами держави, і в цьому полягає їх єдине моральне виправдання.

Таким чином, демократії не є народними суверенітетами, найголовніше вони є інституціями, спорядженими для самозахисту від диктатури. Вони не допускають диктаторського правління і концентрації влади, а прагнуть обмежити владу держави. Суттєво, що у цьому розумінні демократія мусить зберігати можливість усунення уряду без пролиття крові не тільки тоді, коли він перестає поважати свої права і обов'язки, а й коли ми вважаємо його діяльність поганою чи помилковою.

Кінцеве питання не у тому, «хто» має правити, а у тому, «як» має здійснюватися управління. Найголовніше – це те, що уряд не має правити занадто багато. Або, краще сказати, проблема у тому, «як» держава адмініструється.

Саме ця установка, хоч явно не висловлена, але доказувана, лежала в основі афінської демократії. Вона залишається, або має залишатися, нашою установкою і сьогодні. Яка б група не ототожнювала себе з народом – військові, цивільні, робітники і службовці, журналісти, радіо- та телеведучі, письменники, терористи чи молодь – ми не хочемо, щоб вони були при владі чи правили. Ми не хочемо їх боятися або бути змушені їх боятися. Ми хочемо і, якщо потрібно, повинні захищатися від їхніх зазіхань. Це є метою наших західних форм правління, які через мовну багатозначність і силу звички ми називаємо демократіями. Вони існують, аби захищати свободу індивідуума від усіх форм правління за *одним* тільки винятком: правління суверенітету, правління права.*

Ключова ідея: мусить існувати можливість усунути уряд без кровопролиття

Моє бачення, далі, полягає у тому, що значущим у формі правління є те, що вона має дозволяти усунення даного уряду без кровопролиття, після чого поводи влади перебирає новий уряд. Відносно несуттєво, *як саме* відбувається це усунення – через нові вибори чи рішення національної асамблеї – за умови, що рішення ухвалюється більшістю виборців, їх представників або, можливо, суддів конституційного суду. Ніщо не доводить демократичний характер Сполучених Штатів ясніше за відставку, а фактично усунення, президента Ніксона.

* Термін оригіналу «rule of law» має стандартний український відповідник «верховенство права». Однак наразі, з огляду на контекст, його доречно перекласти як «правління права». – *Прим. перекл.*

Основне у зміні уряду – негативна влада, загроза усунення. Позитивна влада призначити уряд чи прем'єра є тут лише відносно неважливою парою. На жаль, більшість людей так не думає, й існує деяка загроза перебільшення значущості нового призначення; адже воно може розглядатися як надання виборцями ліцензії, легітимація новопризначеного уряду іменем народу та через «народне волевиявлення». Однак, що знаємо ми, що знає народ про помилки чи навіть злочини, у яких обраний ним уряд буде винен?

З часом ми можемо оцінити склад уряду чи діяльність і, можливо, схвалити їх, переобравши даний уряд. Можливо, ми навіть схвалимо їх наперед; але в такому разі ми нічого не знаємо, не в змозі нічого знати, ми не знаємо цього уряду і, таким чином, не можемо вважати, що він не зловживатиме нашою довірою.

За Фукідідом, Перикл висловив цю ідею дуже просто: «Хоча небагато хто з нас здатен виробляти політику чи утілювати її у життя, усі ми в змозі її оцінювати». Ця лаконічна формула, на мою думку, є засадничою. Будь ласка, візьміть до уваги, що вона дисконтує поняття правління народу і навіть народної ініціативи. Натомість уводиться зовсім інша ідея – *оцінювання народом*.

Перикл (чи, можливо, сам Фукідід – їхні погляди, ймовірно, збіглися) дуже коротко пояснює, чому народ не здатний правити, навіть якщо немає жодних інших утруднень. Ідеї – особливо нові ідеї – продукуються лише окремими індивідами, навіть якщо вони уточнюються чи розвиваються у співпраці з кількома іншими людьми. З часом багато хто здатен розрізнити, чи є ці ідеї добрими або поганими, особливо коли прямо стикнувся з їх наслідками. І подібні оцінки, подібні рішення за принципом «так – ні» можуть вироблятися ширшим колом виборців.

Вислів типу «народна ініціатива» є оманливим і суто пропагандистським. Зазвичай це ініціатива кількох людей, яка у кращому випадку представляється народу задля критичної оцінки. Проте, в таких випадках важливо розуміти, чи не виходить представлене за межі компетенції виборців, котрі його оцінюють.

Перш ніж обличити розглядуване питання, хотів би застерегти від небезпеки, яка виникає, коли народ і, особливо, молодь навчають, що вони живуть у системі народоправства – а це не істина і не може бути істиною. Коли навчені у такому дусі люди це усвідомлюють, вони не тільки невдоволені; не знаючи нічого про традиційну мовну плутанину, вони вважають себе обдуреними та приниженими. Це може негативно вплинути на їхній світогляд, особливо на політичні погляди.

Врешті-решт може призвести навіть до тероризму. Я справді знаю такі випадки.

СВОБОДА ТА ЇЇ МЕЖІ

Як ми бачили, усі ми певною мірою несемо спільну відповідальність за уряд, навіть якщо безпосередньо не є його частиною. Але наша спільна відповідальність вимагає свободи, багатьох свобод: свободи слова, свободного доступу до інформації та свободи ділитися нею, свободи *публікувати* і багато іншого. «Ексцес» етатизму призводить до браку свободи. Але існує і таке явище, як «ексцес» свободи. На жаль, свободою можна зловживати, як і державною владою. Наприклад, зловживання свободою слова чи свободою преси можливе у разі розповсюдження фальшивої інформації чи підбурювання до заколоту. Так само, зловживання державною владою можливе через будь-яке обмеження свободи.

Ми потребуємо свободи для того, аби упередити зловживання владою з боку держави, і ми маємо потребу у державі, аби упередити зловживання свободою. Очевидно, це проблема, яка ніколи не буде вирішена правниками в абстрактний спосіб; потрібен конституційний суд, але найбільше за все потрібна добра воля.

Ми мусимо визнати, що це проблема, яку ніколи не вдасться вирішити напевно, або, точніше, яку можна повністю вирішити лише за умов диктатури з її принципом всевладної держави, що ми повинні відкинути з моральних міркувань. Ми маємо задовольнятися частковими рішеннями і компромісами; мусимо не дозволяти нашій любові до свободи заважати нам бачити проблеми зловживання нею.

ТОМАС ГОББС, ІММАНУІЛ КАНТ, ВІЛЬГЕЛЬМ ФОН ГУМБОЛЬДТ, ДЖОН СТЮАРТ МІЛЛЬ

Відзначені проблеми ідентифікували давні й сучасні мислителі, намагаючись універсальними принципами обґрунтувати як існування державної влади, так і її обмеження.

Томас Гоббс виходив із засновку, що без держави кожна людина потенційно виявляється смертельним ворогом іншої («*Homo homini lupus*»), і тому для протидії насиллю та злочинам потрібна максимально сильна держава. Кант бачив проблему у зовсім інший спосіб. Він також вважав, що держава і обмеження свободи необхідні, проте

прагнув звести це до мінімуму. Він мріяв про «конституцію, засновану на найбільшій людській свободі за законами, завдяки яким свобода кожного сумісна зі свободою усіх інших».² Кант не хотів держави, сильнішої за абсолютно необхідну для того, аби гарантувати кожному громадянину стільки свободи, скільки можна – за умови, що це сумісне з мінімальним обмеженням свободи інших. Він вважав обмеження свободи такого роду за особливість людської спільноти, якої не уникнути; це можна пояснити за допомогою наступної історії. Один американець був звинувачений у тому, що вдарив когось по носі. Він захищався, стверджуючи, що, як вільний громадянин, має право рухати кулаками в будь-якому напрямку, як йому заманеться. На це суддя відповів: «Свобода рухати кулаками має свої межі, і вони можуть іноді змінюватися. Але носи ваших співгромадян майже завжди знаходяться поза цими межами».

У пізнішій праці «Про поширену приказку “Це може бути вірним у теорії, але не застосовним на практиці”» ми знаходимо набагато розвинутішу теорію держави і свободи. У другій частині, спрямованій проти Гоббса, Кант встановлює «чисті принципи розуму». Першим з них є:

Свобода члена суспільства як людської істоти, як принцип устрою спільного буття [*eines gemeinen Wesens*], ... [що] може бути виражений у наступній формулі. Ніхто не може примусити мене бути щасливим відповідно до його уявлень про благополуччя інших, оскільки кожен вправі шукати свого щастя у будь-який спосіб, який вважає підходящим. ... Правління, [яке] ґрунтувалось би на принципі благовоління народів [...] батьківське правління (*imperium paternale*) [...] є найбільший *деспотизм*, який тільки можна уявити.³

Хоча наведене зауваження (після Леніна і Сталіна, Муссоліні та Гітлера) видається мені перебільшенням, я повністю погоджуюся з Кантом. Адже, всупереч Гоббсу, він має на меті сказати: ми не хочемо всесильної держави, що є достатньо добросердою, аби захищати наше життя (яке перебуває в її руках) від «вовків» – наших співгромадян; вірніше, основним завданням держави має бути поважання і захист наших прав.

²I. Kant, *Critique of Pure Reason*, London: Macmillan, 1963, p. 312. Див. також: 'Perpetual Peace: A Philosophical Sketch' (in *Political Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991) та інші роботи Канта. (Наведений Поппером фрагмент цитується за перекладом: Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс, 2000. С. 223. – *Прим. пер.*)

³I. Kant, 'On the Common Saying "This May Be True in Theory, But It Does Not Apply in Practice"', in *Political Writings*, p. 74.

Це завдання залишалось би вирішальним навіть у разі, коли б – всупереч Гоббсу – всі люди поводитись одне з одним як янголи. Адже навіть тоді найслабші не мали б прав проти найсильніших, а повинні були б дякувати за їхню толерантність. Лише верховенство права може вирішити дану проблему і, таким чином, породити те, що Кант називав «гідністю індивідуума».

У цьому сила Кантового розуміння держави і підстава, чому він відкинув патерналізм. Пізніше його ідеї були розвинені Вільгельмом фон Гумбольдтом – і це важливо, оскільки багато хто вважає, що після Канта ці ідеї більше не мали жодного відгуку в Німеччині, особливо в Пруссії, та у широких політичних колах. Книга Гумбольдта «Ідеї щодо визначення меж діяльності держави» була видана у 1851 році, хоча написана значно раніше.

Саме через цю працю ідеї Канта зрештою дісталися Англії. «Про свободу» Джона Стюарта Мілля (1859) була натхненна Гумбольдтом і, відповідно, Кантом, особливо Кантовою критикою патерналізму. Ця книга стала однією з найвпливовіших для радикально-ліберального руху в Англії.

І Кант, і Гумбольдт, і Мілля намагалися утвердити необхідність держави таким чином, щоб утримати її у найвужчих можливих межах. Їхня ідея: держава потрібна, але ми хочемо мати її якомога менше – на відміну від тоталітарної держави; ми не хочемо патерналістської, авторитарної чи бюрократичної держави; коротко кажучи, ми хочемо міні-державу.

МІНІ-ДЕРЖАВА ЧИ ПАТЕРНАЛІСТСЬКА ДЕРЖАВА?

Ми дійсно потребуємо держави, якоїсь держави, котра ґрунтується на верховенстві права – і у тому кантівському смислі, за яким наші права людини реальні, і в іншому кантівському смислі, за яким (юридичне) право, що обмежує нашу свободу, інституціоналізоване й санкціоноване якнайменше і якнайсправедливіше, наскільки можливо. І ця держава має бути якомога менш патерналістською.

Проте я вважаю, що будь-яка держава містить один або навіть немало патерналістських аспектів, і що вони справді мають вирішальне значення.

Основне завдання держави – чого ми очікуємо від неї більше за все – полягає у визнанні нашого права на життя і свободу, а також у допомозі, коли потрібно, захищати наше життя і свободу (в усіх їх

виявах) як наше право. Але це завдання вже є внутрішньо патерналістським! Навіть те, що Кант називає «добра воля», має із самого початку показне і незаперечне значення. Коли ми постаємо перед необхідністю захищати наші фундаментальні права, то маємо зустрічати не ворожість чи байдужість складової частини держави (державної агенції), а радше добру волю. Фактично, ситуація є патерналістською і згори донизу (оскільки передбачається, що державні агенції мають виявляти добру волю), і знизу догори (оскільки громадянин шукає підтримки у когось сильнішого за нього).

Це правда, що право у своїй об'єктивності стоїть над цими майже персональними стосунками. Але юридичні принципи, що набувають дійсності у державі та у її законах, створюються людьми і тому є недосконалими, адже державні агенції складаються з недосконалих людських істот. Ба більше, інколи такі люди злі, і ми маємо бути задоволені й навіть вдячні – можливо, за довгі роки служіння – коли вони виявляють до нас ту «добру волю», якої дуже прагнув Кант. Усе це показує, що у даних стосунках момент патерналізму відіграє складну роль. На жаль, так ідуть справи – я не визнаю це за бажане, але гадаю, що це істина. Ігнорування цієї істини у недавніх дискусіях призвело до логічної некоректності, іноді до абсолютно абсурдних ситуацій. Я маю на увазі дуже актуальну атаку на державу загального добробуту. На мою думку, ця атака і розпалена нею дискусія мають велике значення. Але, як часто буває, модну нині філософію не можна сприймати надто серйозно. Вона намагається показати, що теорія держави загального добробуту й усі її важливі ідеї щодо моральності та гуманності насправді є аморальною атакою на найважливіше право людини – право на самовизначення, право бути щасливим і нещасливим у власний спосіб, тобто на право, яке Кант захищав від патерналізму.

Нова радикальна критика патерналізму зазвичай цитує наступний уривок твору Джона Стюарта Мілля «Про свободу»:

Єдина мета, котра надає людині право в індивідуальному або колективному порядку втручатися у вільні дії будь-кого зі своїх членів, – це самозахист. Єдина мета, з якою може бути правомірно використана влада над будь-яким членом цивілізованої громади проти його волі – це запобігти шкоді для інших. Його власна користь, – фізична чи моральна, – не є для цього достатньою підставою. Він не може правомірно бути змушений діяти або утриматися від дії на тій підставі, що це краще для нього; що він стане від цього щасливішим; що, на думку інших, такі дії є мудрими і навіть правильними.⁴

⁴ John Stuart Mill, *On Liberty and Other Essays*, Oxford, Oxford University Press,

Наведений уривок, не дуже вдалий за формою, повторює кантівський принцип, за яким кожен має право бути щасливим або нещасливим у свій власний спосіб. Тож він засуджує будь-яке патерналістське втручання як незаконне, якщо воно не вмотивоване загрозою інтересам третьої особи. Ніхто – ані родич, ані друг, а тим більше жодна агенція або інституція (наприклад, парламент), ані чиновник чи робітник – не може претендувати на право бути опікуном дорослої людини і позбавляти її свободи; допоки третя особа знаходиться у безпеці.

Добре. Хто щось казатиме супроти цього принципу Мілля? Але чи може принцип Мілля серйозно застосовуватись для захисту свободи дій?

Розглянемо часто обговорюваний приклад. Чи має держава право зобов'язувати громадян, котрі керують автомобілем, пристібатися ремнями безпеки? Очевидно, за принципом Мілля, ні – навіть якщо з міркувань безпеки фахівці вважають це за необхідне, адже керувати автомобілем без пристебнутого ремня небезпечно. Але зачекайте! Якщо так, то, можливо, насправді держава *зобов'язана* зупинити пасажира автомобіля – як *третю особу*, аби він не втрапив у небезпечну ситуацію. Чи не *зобов'язана*, можливо, держава зупинити водія від того, щоб рушити з місця, допоки пасажир не вирішить (звісно, цілком вільно) пристебнути свій ремінь безпеки?

Ще один приклад – заборона паління. Очевидно, що за принципом Мілля нікому не можна забороняти палити у його власних інтересах. Але як же з інтересами інших? Якщо урядові експерти кажуть, що паління шкідливе – ні, навіть небезпечно! – то чи не повинна держава заборонити паління всюди, де присутні треті особи?

Ті самі міркування стосуються різних форм страхування. Наприклад, за принципом Мілля не можна людину, яка знаходиться у небезпеці, примушувати, загрожуючи притягненням до відповідальності, застрахуватися від нещасного випадку; втім, є третя особа – на кшталт працедавця, якій під загрозою притягнення до відповідальності слід заборонити наймати будь-кого, хто добровільно не придбав страховку. У зв'язку з цим також часто обговорюється проблема наркотиків. За принципом Мілля цілком ясно, що будь-хто при здоровому глузді та по досягненню певного віку (будь то 14, 20 чи 21 рік) має абсолютне право свobodно нищити себе, вживаючи наркотики, і що держава

1991, р. 14. (Наведений Поппером фрагмент цитується за перекладом: Міл Дж.С. Про свободу: Есе. Київ: Основи, 2001. С. 19. – *Прим. пер.*)

не може позбавляти його цього права. Та чи не повинна, можливо, держава вживати превентивних заходів, аби інші не створювали такої страшенно небезпечної ситуації? І чи не повинна вона забороняти продаж наркотиків (як це часто буває) під загрозою найсуворіших покарань?

Я не пропоную, щоб кожне дискусійне питання розглядалося за одним і тим самим методом, але він здається застосовним дуже широко. (Випадок із водієм, на перший погляд такий важкий, можна вирішити дуже легко. Держава має обов'язок вимагати під загрозою притягнення до відповідальності, щоб кожен, хто надає доступ до транспортного засобу третій особі – через продаж чи оренду, спочатку вимагав від цієї особи підписати за власною свобідною волею документ, в якому вона зобов'язується сплатити додатковий податок, коли забуде пристебнути ремінь безпеки перед тим, як поїхати.) Я визнаю, нашим державним агенціям (не в їхніх інтересах, а в наших) принесло б велику користь, якби їм постійно нагадували – через цей метод заборони, що вони не мають права примушувати будь-кого робити щось «у своїх власних інтересах». Вони все ще могли б давати волю всім, або майже всім, своїм патерналістським інстинктам – більш-менш так, як це відбувається сьогодні, але робили б це у кращій формі та під приводом убезпечення третіх осіб.

У такому разі внески соціального страхування вимагались би не для нашого власного страхування, а для захисту третіх осіб, і всі могли б їх платити абсолютно вільно, не користуючись своїм власним правом на захист.

Я приймаю принцип Мілля у такій формі. Кожен мусить мати свободу бути щасливим або нещасливим у свій власний спосіб, допоки це не наражає на небезпеку якусь третю особу, однак держава несе відповідальність за те, аби забезпечити, щоб необізнані громадяни не піддавалися ризикам, яких можна уникнути і які самі вони оцінити не в змозі. Так модифікований принцип Мілля спроможний зробити досить скромний внесок у (надзвичайно важливу) критику держави загального добробуту. Наш законний інтерес до міні-держави не має *нічого* спільного з принципом Мілля, але він має багато спільного з питанням держави загального добробуту, ведучи до ідеї приватизації соціального страхування.

Насамкінець я хотів би відзначити іншу традиційну функцію держави, яку, хоч я охоче визнаю надлишковою (як і багато інших), такою, на жаль, вважати не можна. Це все ще найважливіша функція, і вона не може бути довірена жодному приватному підприємству.

Я маю на увазі національну оборону. Очевидно, що ця функція у будь-якому сенсі є патерналістською, і її нинішня важливість, з філософської точки зору, великою мірою знецінює усі анти-патерналістські теорії держави. Подібні філософії, здається, живлять надію, що проблему національної оборони можна ліквідувати, просто її ігноруючи. Проте ця проблема вкрай важлива і дуже затратна. Вона становить найбільш серйозну загрозу ідеї міні-держави. Це нагадує нам про ще одну функцію, тісно пов'язану з національною обороною і, напевно не менш затратну та важливу: зовнішню політику. Внаслідок визнання обох цих функцій міні-держава видається віддаленим і утопічним ідеалом, однак це не означає, що ми повинні відмовитися від неї. Міні-держава продовжує існувати, хоча б лише як регулятивний принцип.

Я також хотів би нагадати ще одну річ. Держава, обов'язком якої є захист нації, повинна стежити за бойовою готовністю своїх громадян і, таким чином, за станом їхнього здоров'я. До певної міри вона повинна стежити за економікою, аби резервувати значні запаси, підтримувати шляхи сполучення і системи оповіщення, робити багато чого іншого.

ПРАВА НЕПОВНОЛІТНІХ

Усе-таки, на жаль, як *в принципі*, так і з *моральних міркувань* справи не йдуть без патерналізму. Якщо держава визнає право громадян бути захищеними поліцією від пограбувань, вона також мусять визнавати право дітей у разі необхідності бути у різні способи захищеними навіть від їхніх батьків. Це виглядає принципово патерналістськи. Тож проблема «Мінімальна держава або патерналістська держава?» замінюється іншою – «Не *більше* патерналізму, ніж морально необхідно». Замість принципової вищості міні-держави над патерналістською державою з її моральними претензіями, ми повертаємось до старої опозиції держави і свободи та до антидиктаторського правила Канта, яке вимагає не обмежувати свободу більше за те, чого не уникнути.

ПРОБЛЕМА ЦИВІЛЬНОЇ БЮРОКРАТІЇ ПІДДАЄТЬСЯ ВИРІШЕННЮ. ПРОБЛЕМА ВІЙСЬКОВОЇ БЮРОКРАТІЇ

Важливим моментом будь-якої теорії не-тиранічної (і тому «демократичної») держави є проблема бюрократії, оскільки західні бюрократії виявляються «анти-демократичними» (у моєму розумінні цього

терміна). Вони включають численних «маленьких диктаторів», котрі вже не зобов'язані детально звітувати про свої вчинки й упущення. Макс Вебер, великий мислитель, щодо цієї проблеми був налаштований песимістично і вважав, що її вирішити ніколи не вдасться. Я ж думаю, що теоретично її вирішити легко, якщо *наші* демократичні принципи визнаються – і якщо ми щиро прагнемо її вирішити. Проте проблема *військової* бюрократії здається мені невирішеною.

Небезпека необмеженого зростання невідзвітної громадськості військової бюрократії є одним з багатьох резонів, чому я, будучи оптимістом, покладаю (і маю покладати) усю надію на всесвітній мир, яким би далеким він не був, – у дусі «вічного миру» Іммануїла Канта. Та, оскільки я торкнувся цієї теми, слід роз'яснити ще раз, що в *інтересах миру* я перебуваю в опозиції до так званого руху за мир. Ми мали б вчитися на своєму власному досвіді і принаймні двічі рух за мир вже допомагав захопити агресорів. Кайзер Вільгельм II сподівався, що з пацифістських резонів Британія не наважиться вступити у війну на захист Бельгії, гарантом якої вона була. А Гітлер так само думав перед нападом на Польщу, котрій Британія теж надавала гарантії безпеки.

НАДІЯ МОЛОДІ

Наші західні демократії – і, зокрема, Сполучені Штати, найстаріша з західних демократій – безпрецедентний успіх. Цей успіх є плодом великої важкої праці і напруження, великої доброї волі і, найважливіше, численних творчих ідей у різних сферах. У результаті свободніше, приємніше і довше живе множина щасливих людей, більша, ніж будь-коли раніше.

Я, звичайно, знаю, що багато чого слід було б зробити краще. Найважливіше, наші «демократії» ще не досить ясно відділені від диктатури більшості. Але ніколи раніше в історії не було держав, у яких люди мали змогу жити так вільно, мати таке добре або краще життя.

Я знаю, що надто мало людей поділяють цю думку. Я знаю, що наш світ не без негативної сторони: злочини, жорстокість, наркотики. Ми припускаємося багатьох помилок, і хоча багато хто виніс із них уроки, дехто ще залишається у їх полоні. Та таким є світ: він ставить перед нами задачі. Ми можемо жити щасливо і вдоволено. Але це слід говорити голосно і ясно! Я майже ніколи не чую, щоб це говорили. Натомість щодня чую лише нарікання і скарги на жадливий світ, у якому ми маємо жити.

На мій погляд, поширення такого роду брехні є найбільшим злочиним нашого часу, оскільки загрожує вкрати у молоді їхнє право на надію і на оптимізм. У деяких випадках це призводить до самогубства, вживання наркотиків чи тероризму.

ОПТИМІЗМ І НЕБЕЗПЕКА МЕДІА

На щастя, цю істину легко перевірити: істинно, що ми на Заході живемо у найкращому світі, який існував будь-коли. Ми не можемо дозволити цій істині залишатися невисловленою. Медіа, які найбільше завинили у цьому відношенні, потрібно переконати, що вони завдають великої шкоди. Їх слід умовити виконати свою частку роботи. Їх слід умовити бачити і говорити істину, усвідомлювати приховану небезпеку, яку вони являють, розвивати самокритичність (що властиве кожній здоровій суспільній інституції) та виправлятися. Це для них нова задача. Але вони шкодять дуже сильно. Якщо вони не співпрацюватимуть, залишатися оптимістом далі практично неможливо.

Переклад з англійської М. Брюховецького та О. Тягла.

Надійшла до редакції 29 березня 2025 р.

Прийнята до друку 12 травня 2025 р.

Опублікована 1 вересня 2025 р.

<https://doi.org/10.55056/apm.7763>